

प्रशासन असार २०८३, वर्ष ५८, अङ्क १, पूर्णाङ्क १४३, पृ. १२२-१३५

©२०८० भूमि व्यवस्था, सहकारी, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

<https://doi.org/10.3126/prashasan.v58i1.96800>

<https://mofaga.gov.np/prashasan-journal>

ISSN: 2565-5043 Print / ISSN: 2822-1974 Online

नेपालको आर्थिक विकासमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको भूमिका

विष्णु घर्ती 'भनभनेली'

लेखसार

नेपालले वर्तमान विश्वव्यापीकरणको युगमा आर्थिक, सामाजिक र कूटनीतिक रूपान्तरणको सामना गर्दै आएको छ । यस सन्दर्भमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू (MNCs) ले नेपालको आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन् । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी (FDI), प्रविधि हस्तान्तरण, राजस्व सङ्कलन, रोजगारी सिर्जना, बजार विस्तार र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक सम्बन्ध आदिमा योगदान पुऱ्याउँछन् । यस अध्ययनको उद्देश्य नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको आर्थिक विकासका सम्बन्धमा विश्लेषण गर्नु हो । यस अध्ययनमा गुणात्मक र परिमाणात्मक विधि अपनाइएको छ । अध्ययनले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालको आर्थिक वृद्धि, राजस्व सङ्कलन, रोजगारी सिर्जना, प्रविधि हस्तान्तरण र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याएको देखाउँछ । यद्यपि, आर्थिक असमानता, सांस्कृतिक प्रभाव र वातावरणीय चुनौतीहरू पनि देखा परेका छन् । तसर्थ, यी चुनौतीको सामनाका लागि नीति निर्माताहरूले बहुराष्ट्रिय कम्पनीको नियमन, लगानी प्रोत्साहन र नकारात्मक आर्थिक प्रभाव न्यूनीकरणका उपाय अपनाउनुपर्छ । यस अध्ययनले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको आर्थिक विकासका सन्दर्भमा अहम् भूमिका र प्रभावको व्यापक मूल्याङ्कन प्रदान गर्दछ, जसले नेपालको आर्थिक विकाससम्बन्धी नीति निर्माणमा उचित मार्गदर्शन पहिल्याउँछ ।

शब्दकुञ्जी: आर्थिक विकास, प्रविधि हस्तान्तरण, बहुराष्ट्रिय कम्पनी, रोजगारी सिर्जना, वैदेशिक लगानी ।

पृष्ठभूमि

मुख्य देशवाहेक अन्य देशहरूमा पनि सुविधा, सम्पत्ति वा शाखा राख्ने कम्पनी नै बहुराष्ट्रिय कम्पनी हुन् (IMF, 1993) । आफ्नो मूल देशवाहेक कम्तीमा एक वा सोभन्दा बढी देशहरूमा व्यापारिक गतिविधि सञ्चालन र नियन्त्रण गर्ने व्यापारिक संस्थालाई बहुराष्ट्रिय कम्पनी भनिन्छ (Nurhasanah, 2015) । औपचारिक रूपमा

* शाखा अधिकृत, नेपाल सरकार, ईमेल: gharti.bg@gmail.com

कुनै एउटा कम्पनीलाई बहुराष्ट्रिय कम्पनी मान्नका लागि कम्तीमा १० प्रतिशत स्वामित्व वा हिस्सा भएको विदेशी सहायक कम्पनी हुनुपर्छ (Shrestha, 2023) । यी कम्पनीहरूको मुख्य विशेषता भनेको तिनीहरूले विभिन्न राष्ट्रिय सीमाहरूमा आफ्ना कार्यहरू समन्वय र नियन्त्रण गर्न सक्ने क्षमता हो । आधुनिक बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू साधारण व्यापारिक कम्पनीहरूबाट विकसित भएर व्यापक सङ्गठनात्मक संरचनामा परिणत भइसकेका छन्, जसले विश्वव्यापी आर्थिक ढाँचा, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र स्थानीय विकाससम्बन्धी रणनीतिहरूलाई निश्चित आकार दिँदै गएका छन् । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको शैक्षिक अध्ययन सन् १९६० को दशकमा सुरु भयो। यसमा धेरै सिद्धान्तकारहरूले यी संस्थाको प्रकृति र कार्यप्रणाली बुझ्नका लागि आधारभूत र महत्त्वपूर्ण योगदान दिए । नेपालमा जलविद्युत्, दूरसञ्चार, पर्यटन, होटल, निर्माण उद्योगजस्ता प्रमुख क्षेत्रहरूमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीको उपस्थितिले देशको आर्थिक वृद्धि, राजस्व सङ्कलन, रोजगारी सिर्जना र कूटनीतिक सम्बन्धमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दै आएको पाइन्छ ।

आर्थिक अवस्था

नेपालको आर्थिक विकासमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीको अवस्थालाई हेर्दा यससम्बन्धी आधुनिकीकरण सिद्धान्तले विदेशी पूँजी, प्रविधि र व्यवस्थापन सीपको प्रवेशले उत्पादन वृद्धि, रोजगारी र आर्थिक विकासलाई तीव्र बनाउने कुरामा जोड दिन्छ भने वैदेशिक लगानीको नेतृत्व वृद्धिको सिद्धान्तले आर्थिक वृद्धिको प्रमुख इन्जिनका रूपमा व्याख्या गर्दै पूँजी र प्रविधि प्रवाह गर्दा उत्पादन वृद्धि भई आर्थिक विकास हुन्छ भन्ने मान्यता स्थापित गर्छ। यसको विपरीत, निर्भरता सिद्धान्तले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले कमाएको नाफा नेपालबाहिर लैजाने, बजार नियन्त्रण गर्ने र अर्थतन्त्रलाई परनिर्भर बनाउने जोखिम औँल्याउँछ भने संरचनात्मक असमानता पनि बढाउन सक्छ । साथै, स्पिलओभर प्रभाव सिद्धान्तअनुसार विदेशी लगानीले स्थानीय उद्योगमा प्रविधि र ज्ञान सर्दा उत्पादकता र सीप वृद्धि हुन्छ, यद्यपि नेपालमा यसको प्रभाव सीमित मात्रामा देखिन्छ ।

वर्तमानमा नेपालको आर्थिक अवस्था मध्यम रूपमा स्थिर भए तापनि संरचनात्मक रूपमा कमजोर देखिन्छ। हालका वर्षहरूमा आर्थिक वृद्धिदर करिब तीनदेखि चार दशमलव पाँच प्रतिशतको बिचमा सीमित रहेको छ, जसले अपेक्षित तीव्र विकास हुन नसकेको सङ्केत गर्दछ (World Bank, 2025) । यद्यपि, मुद्रास्फीति नियन्त्रणमा रही करिब दुईदेखि तीन प्रतिशतको आसपास रहेकोले मूल्य स्थिरता कायम भएको देखिन्छ । बाह्य क्षेत्रमा भने उल्लेखनीय सुधार देखिएको छ, विशेषगरी वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त हुने विप्रेषण (रेमिट्यान्स) का कारण वैदेशिक मुद्रा सञ्चिति पर्याप्त रहेको छ र भुक्तानी सन्तुलन सामान्य सन्तुलित अवस्थामा रहेको छ (Nepal Rastra Bank, 2026) । रोजगारीको अभाव र युवाहरूको विदेश पलायनले गर्दा अर्थतन्त्रमा दीर्घकालीन चुनौती सिर्जना गरेको छ । कृषि क्षेत्रमा ठूलो जनसङ्ख्या निर्भर भए तापनि

उत्पादकत्व न्यून छ र औद्योगिक क्षेत्र कमजोर अवस्थामा रहेकोले आर्थिक संरचना असन्तुलित देखिन्छ । निजी लगानीको कमी, पूर्वाधार विकासमा ढिलाइ तथा राजनीतिक अस्थिरता पनि आर्थिक प्रगतिमा बाधक तत्वका रूपमा रहेका छन् ।

आर्थिक विकास

वर्तमान आर्थिक विकास सुधारोन्मुख भए तापनि अपेक्षित गतिमा अगाडि बढ्न सकेको छैन । सेवा क्षेत्र, विशेषगरी पर्यटन, वित्तीय सेवा र व्यापारले आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् भने कृषि क्षेत्रमा अझै ठूलो जनसङ्ख्या निर्भर भए पनि उत्पादकत्व अपेक्षाकृत न्यून छ । उद्योग क्षेत्रको विस्तार सुस्त भएकाले रोजगारी सिर्जना सीमित भएको छ (Asian Development Bank, 2025) । पछिल्ला वर्षहरूमा विशेषगरी जलविद्युत्लगायतको ऊर्जा, सडक तथा भौतिक पूर्वाधारमा लगानी वृद्धि हुनाले दीर्घकालीन आर्थिक विकासका आधारहरू सुदृढ बनाउने अपेक्षा गरिएको छ । अहिले उच्च बेरोजगारी, निजी लगानीको कमी, राजनीतिक अस्थिरता तथा कमजोर औद्योगिकीकरणजस्ता संरचनात्मक समस्याहरूले आर्थिक विकासलाई अझै चुनौती दिएका छन् । नेपालको आर्थिक समृद्धिमा दिगो र समावेशी विकासका लागि उत्पादनमुखी क्षेत्रको विस्तार, रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना र संस्थागत सुधार आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

नेपालमा वैदेशिक लगानीको वृद्धिको प्रवृत्ति पछिल्ला वर्षहरूमा क्रमिक तर अस्थिर (volatile) देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा करिब रु. १९ अर्ब हाराहारी वास्तविक FDI प्रवाह रहेको देखिन्छ भने २०७७/०७८ मा घटेर करिब रु. १६ अर्ब जति पुगेको थियो । त्यसपछि २०७८/०७९ मा पुनः वृद्धि भई करिब रु. १८ अर्ब पुगेको र २०७९/०८० मा करिब रु. १५–२० अर्बको दायरामा रहेको देखिन्छ । यद्यपि FDI प्रतिबद्धता रकम प्रत्येक वर्ष रु. ५०–६० अर्बभन्दा माथि रहने गरेको भए तापनि यसको कार्यान्वयन दर औसतमा करिब ३०–४०% मात्र रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ (अर्थ मन्त्रालय, २०८०) । यस लगानीले कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) मा करिब १–२ प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ, जसबाट FDI को प्रभाव सकारात्मक भए पनि सीमित रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै क्षेत्रगत रूपमा लगानी वृद्धिको प्रवृत्ति हेर्दा ऊर्जा (जलविद्युत्) क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी वृद्धि देखिन्छ । यहाँ कुल स्वीकृत FDI को करिब ४०% भन्दा बढी हिस्सा केन्द्रित छ । उत्पादन र सेवा (banking, telecom, tourism) क्षेत्रमा क्रमशः मध्यम वृद्धि देखिन्छ भने कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा लगानी अत्यन्तै न्यून रहेको छ (उद्योग विभाग, २०८०) ।

बहुराष्ट्रिय कम्पनीका क्षेत्रहरू

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालमा वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीको मुख्य स्रोतको रूपमा काम गर्दै आएका छन्। जलविद्युत्, दूरसञ्चार, निर्माण र पर्यटन आदि क्षेत्रमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको लगानीले आर्थिक वृद्धिदरमा योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ। यस्तो FDI प्रवाहले राजस्व कर, शुल्क र अनुदानमार्फत सरकारको राजस्व बढाउँछ र यसले आधुनिक उपकरण, उत्पादन विधि र व्यवस्थापन प्रविधिलाई सहज रूपमा भित्र्याउनुका साथै निर्यात र सेवा क्षेत्रको माध्यमबाट विदेशी मुद्रा उपलब्ध गराउँछ। नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू प्रमुख रूपमा बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी भएका बैंक तथा बीमा कम्पनीहरूका रूपमा संलग्न छन्। त्यस्तै, उपभोग्य वस्तु (FMCG) क्षेत्रमा Unilever, Coca-Cola जस्ता कम्पनीहरूले साबुन, पेय पदार्थ, खाद्य सामग्री आदि उत्पादन तथा वितरण गर्दै आएका छन्। यसका साथै, सूचना प्रविधि (IT) र आउटसोर्सिङ क्षेत्रमा वैदेशिक कम्पनीहरूको संलग्नता बढ्दो क्रममा छ, जहाँ सफ्टवेयर विकास, डेटा प्रोसेसिङ तथा सेवा निर्यात हुँदै आएको छ। होटल तथा पर्यटन क्षेत्रमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डहरूले उच्चस्तरीय होटल सञ्चालन गरी पर्यटन प्रवर्द्धनमा योगदान दिएका छन्। त्यसैगरी ऊर्जा तथा जलविद्युत् क्षेत्रमा विदेशी लगानी उल्लेखनीय रूपमा बढ्दै गएको छ, जहाँ बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू परियोजना निर्माण र वित्तीय सहयोगमा संलग्न छन्। निर्माण तथा पूर्वाधार विकास क्षेत्रमा पनि विदेशी कम्पनीहरूले सडक, जलविद्युत् र भवन निर्माणमा भूमिका खेलेका छन्।

आर्थिक क्षेत्रमा योगदान

नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको उपस्थितिले आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र बजार संरचनामा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दै आएको छ। अर्थतन्त्रको प्रमुख आधारका रूपमा रहँदै आएको निजी क्षेत्रले कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) मा करिब ८१.५५ प्रतिशत योगदान पुऱ्याउने र रोजगारीको मुख्य स्रोत बन्ने गरेको उल्लेख पाइन्छ (Farsight Nepal, 2024)। यस्ता कम्पनीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा वैदेशिक लगानी (FDI) मार्फत पूँजी प्रवाह बढाउनुका साथै आधुनिक प्रविधि, व्यवस्थापन सीप र उत्पादन क्षमताको विस्तारमा योगदान दिएका छन्। उदाहरणका रूपमा Hongshi-Shivam Cement, Unilever Nepal, Dabur Nepal, Ncell, Standard Chartered Bank Nepal तथा Coca-Cola जस्ता कम्पनीहरूले औद्योगिक उत्पादन, सेवा विस्तार, उपभोग्य वस्तुको आपूर्ति तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँगको पहुँचलाई सुदृढ बनाएका छन्। बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रमा पनि यस्ता कम्पनीहरूको संलग्नताले वित्तीय पहुँच विस्तार गर्नुका साथै दक्ष मानव संसाधन विकासमा समेत योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ। बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको उपस्थितिले उत्पादन तथा सेवाको गुणस्तर सुधार, कर तथा राजस्वमा वृद्धि र निर्यात प्रवर्द्धनमा टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ। त्यसैगरी क्षेत्रगत योगदानको दृष्टिले,

उद्योग विभागका अनुसार नेपालमा स्वीकृत FDI को करिब ४०% भन्दा बढी हिस्सा ऊर्जा (विशेषतः जलविद्युत्) क्षेत्रमा केन्द्रित छ । उत्पादन क्षेत्र करिब २०-२५%, सेवा क्षेत्र (बैंकिङ, दूरसञ्चार, पर्यटन) करिब २५-३०% र कृषि तथा अन्य क्षेत्र न्यून योगदान (५% भन्दा कम) मा सीमित छन् (उद्योग विभाग, २०८०) । यसबाट नेपालमा वैदेशिक लगानी ऊर्जा-केन्द्रित संरचना (hydropower biased structure) मा रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी समग्रमा, बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालको आर्थिक विकासमा पूँजी, प्रविधि, रोजगारी र संस्थागत सुधारका माध्यमबाट बहुआयामिक रूपमा योगदान दिएका छन् भन्न सकिन्छ ।

राजस्व सङ्कलनमा योगदान

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालको राजस्व सङ्कलनमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । वैदेशिक लगानीसँगै आउने यस्ता कम्पनीहरू विभिन्न प्रकारका कर तथा शुल्कमार्फत सरकारको आम्दानी बढाउन सहयोगी बन्दछन् । नेपालमा सञ्चालन हुने विदेशी कम्पनीहरूले आफ्नो नाफाबाट सरकारलाई तोकिएको आयकर बुझाउँछन्, जसले राजस्वको प्रमुख स्रोतका रूपमा काम गर्छ । वस्तु तथा सेवा बिक्री गर्दा यी कम्पनीहरूले मूल्य अभिवृद्धि कर (VAT) सङ्कलन गरी सरकारलाई बुझाउने हुँदा यस माध्यमबाट पनि राजस्वमा ठूलो योगदान पुग्छ । धेरै बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले कच्चा पदार्थ, प्रविधि वा उपकरण विदेशबाट आयात गर्ने भएकाले भन्सार शुल्कमार्फत पनि सरकारलाई राम्रो आम्दानी हुन्छ र भन्सार राजस्वमा यिनको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । दूरसञ्चार, बैंकिङ वा जलविद्युत् जस्ता क्षेत्रमा सञ्चालन हुने कम्पनीहरूले रोयल्टी तथा लाइसेन्स शुल्कसमेत तिर्दछन् । उदाहरणका रूपमा एनसेलजस्ता कम्पनीहरूले लाइसेन्स नवीकरण र सेवा सञ्चालनका लागि ठूलो रकम सरकारलाई बुझाएका छन् । यस्ता कम्पनीहरूमा काम गर्ने कर्मचारीहरूले आयकर तिर्ने हुँदा व्यक्तिगत कर सङ्कलनमा वृद्धि हुनुका साथै तिनीहरूको खर्चले बजारमा आर्थिक गतिविधि बढाई अन्य कर वृद्धिमा समेत सघाउ पुऱ्याउँछ ।

आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार कुल कर राजस्वमा ठूला कम्पनीहरूको योगदान करिब १०-१५ प्रतिशतसम्म रहेको अनुमान छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८०) । विशेषगरी दूरसञ्चार क्षेत्र (Ncell), उपभोक्ता वस्तु क्षेत्र (Unilever) र बैंकिङ क्षेत्रका कम्पनीहरू प्रमुख करदाताका रूपमा रहेका छन् । नाफा बहिर्गमनको सन्दर्भमा वार्षिक करिब रु. २०-३० अर्ब बराबर लाभांश विदेशिने गरेको देखिन्छ, जसले विदेशी मुद्रामा दबाव सिर्जना गरेको पाइन्छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०) । करका सम्बन्धमा कर छली गर्ने, नाफा विदेश लैजाने र ट्रान्सफर प्राइसिङजस्ता कारणले अपेक्षित राजस्व पूर्ण रूपमा सङ्कलन हुन नसक्ने चुनौतीहरू पनि विद्यमान छन् । यसका लागि प्रभावकारी कर नीति र कडा नियम लागू गरेमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालको सरकारी राजस्व वृद्धिमा अझ ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्छन् ।

रोजगारी र बजार संरचना

नेपालजस्तो मुलुकमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा हजारौं व्यक्तिलाई काम दिइरहेका छन् भने अप्रत्यक्ष रूपमा आपूर्ति शृङ्खला, वितरण र सेवा क्षेत्रमा थप रोजगार सिर्जना गरेका छन् । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले प्रत्यक्ष रोजगारी मात्र होइन, आपूर्तिकर्ता, ठेकेदार र सेवा प्रदायकमार्फत अप्रत्यक्ष रोजगारी पनि सिर्जना गर्छन् । विभिन्न अनुसन्धानहरूले नेपालमा वैदेशिक लगानी र रोजगारीबिच सकारात्मक सम्बन्ध रहेको देखाउँदै आएका छन् (Neupane, 2021; Shrestha, 2023) । वैदेशिक लगानी बढेमा रोजगारका अवसरहरू पनि स्वतः बढ्दै जान्छन् । बजार संरचनातर्फ हेर्दा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गरेका छन् । ठूला कम्पनीहरूले बजारमा बढी प्रभाव जमाउँदा घरेलु साना उद्योगहरूले प्रतिस्पर्धा गर्न कठिनाई भोगिरहेका भए पनि यसले दीर्घकालीन रूपमा गुणस्तरीय उत्पादन, मूल्य स्थिरता र उपभोक्ताको रोजाइमा विविधता ल्याएको छ । यसले स्थानीयस्तरमा जीवनस्तर सुधार र सीप विकास गर्नुका साथै युवा वर्गको कुशल श्रमशक्ति तयारी र रोजगार बजारमा प्रतिस्पर्धा र सहभागिता बढाउँदै लैजान्छ । रोजगारीले स्थानीय अर्थतन्त्रको क्रियाशीलता बढाउँछ र आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा योगदान पुऱ्याउँछ । यसले नवप्रवर्तन (Innovation) लाई प्रोत्साहन गर्दछ भने स्थानीय कम्पनीहरूको क्षमता वृद्धि र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रतिस्पर्धा पनि बढाउँछ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक (२०८०) का अनुसार वैदेशिक लगानीमा आधारित उद्योगहरूले कुल रोजगारीमा करिब ३-५% प्रत्यक्ष योगदान गरेका छन् भने अप्रत्यक्ष रूपमा आपूर्ति शृङ्खला, वितरण र सेवा क्षेत्रमा थप रोजगारी सिर्जना भएको छ । उद्योग विभाग (२०८०) का अनुसार स्वीकृत FDI परियोजनाहरूमा ऊर्जा, उत्पादन र सेवा क्षेत्र प्रमुख रहेका छन्, जसले हजारौं सीपयुक्त रोजगारी सिर्जना गरेको देखिन्छ । विशेषगरी दूरसञ्चार क्षेत्रमा Ncell र उपभोक्ता वस्तु क्षेत्रमा Unilever जस्ता कम्पनीहरूले सीपयुक्त रोजगारी सिर्जना गरेको भए पनि समग्र रोजगारी विस्तार अपेक्षाकृत सीमित नै देखिन्छ । यस्ता कम्पनीहरूका लागि यहाँ राजनीतिक अस्थिरता, पूर्वाधारको कमी, प्रशासनिक जटिलता र नीतिहरूको अस्थिरता लगायत प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् (Annapurna Express, 2024) । यी बाधा अड्चनहरू कम गर्नका लागि सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) विकास, कर प्रोत्साहन, सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) प्रवर्द्धनजस्ता नीतिगत कदमहरू अगाडि बढाइरहेको छ । हाम्रो जस्तो आर्थिक अवस्थालाई दीर्घकालीन रूपमा लाभ प्राप्त गरिरहने अनुकूल वातावरण र संरचना सुनिश्चित गर्न आवश्यक नीति, नियमन र स्थानीय उद्योगहरूको संरक्षण गर्नु प्रमुख आवश्यकता देखिन्छ ।

वैदेशिक लगानी परिचालन

विकासशील अर्थतन्त्र भएको नेपालमा पूँजी, प्रविधि र व्यवस्थापन सीपको अभाव पूर्ति करना बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू प्रमुख माध्यमका रूपमा स्थापित भएका छन् । वैदेशिक कम्पनीहरूले नेपालमा उद्योग, सेवा र पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी गर्दा नयाँ परियोजना स्थापना हुन्छन्, जसले पूँजी निर्माण बढाएर आर्थिक गतिविधि तीव्र बनाउँछ । क्षेत्रगत रूपमा हेर्दा ऊर्जा (विशेषगरी जलविद्युत्), पर्यटन, दूरसञ्चार, बैकिङ तथा उत्पादन क्षेत्रमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको लगानी केन्द्रित भएको देखिन्छ । वैदेशिक लगानीसँगै नयाँ प्रविधि र व्यवस्थापन प्रणाली नेपालमा भित्रिन्छ । यसले उत्पादनशीलता र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउँदै अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग सम्बन्ध राख्ने भएकाले नेपाली उत्पादनलाई बाह्य बजारमा पुर्‍याउन मद्दत गर्दछ । नीतिगत जटिलता, पूर्वाधारको अभाव र प्रशासनिक ढिलासुस्तीले लगानी आकर्षणमा बाधा पुर्‍याउनाले FDI को प्रवाह अझै अपेक्षाकृत रूपमा कमै पाइन्छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउने प्रमुख माध्यमका रूपमा रहेका छन्, जसले पूँजी निर्माण, रोजगारी सिर्जना तथा आर्थिक गतिविधि विस्तारमा सहयोग पुर्‍याउँछन् (UNCTAD, 2022) ।

नेपालमा वैदेशिक लगानी र प्रतिफलविचको सम्बन्ध असन्तुलित देखिन्छ । वार्षिक FDI प्रतिबद्धता करिब रु. ५०- ६० अर्ब रहेको भए तापनि वास्तविक FDI प्रवाह औसतमा रु. १५- २० अर्ब मात्र रहेको छ र कुल FDI स्टक GDP को करिब ४-५ प्रतिशतभन्दा कम रहेको छ । यसले नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको लगानी सीमित मात्रामा क्रमशः बढ्दो रहेको देखाउँछ । लगानीअनुसारको प्रतिफल (profit repatriation) लाई नियाल्दा यहाँ सञ्चालित बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले वार्षिक रूपमा करिब रु. २०- ३० अर्ब बराबर नाफा विदेश पठाउने गरेको अनुमान छ, जसले लगानीको तुलनामा प्रतिफल बाहिरिने प्रवृत्ति उच्च रहेको देखाउँछ । त्यसैगरी कुल FDI स्टकको ४०.५ प्रतिशत सेवा क्षेत्रको हो, जसमा वित्तीय र बीमा सेवाहरूले २४.४ प्रतिशत प्रतिनिधित्व गर्छन् । सूचना र सञ्चार क्षेत्रले ८.१ प्रतिशत ओगटेको छ, जबकि आवास र खाद्य सेवा क्षेत्रले कुल FDI को ६.५ प्रतिशत ओगटेको छ । उत्पादनमा सर्वेक्षण गरिएका FDI उद्यमहरूको क्षमता उपयोग ४७.५ प्रतिशत रहेको छ, जबकि सर्वेक्षण गरिएका FDI उद्यमहरूको नाफा २०८०/०८१ मा १०.७ प्रतिशतमा रहेको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०) ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार रु. ११ अर्ब ३० करोड बराबरको वैदेशिक लगानी र रु. ५४ अर्ब ८३ करोड बराबरको वैदेशिक ऋणको लेखाङ्कन भएको छ । त्यस्तै वैदेशिक सम्पत्ति तथा दायित्वको स्थिति २०८२ असार मसान्तमा मुलुकको वैदेशिक सम्पत्ति रु. २९२९ अर्ब ६९ करोड तथा दायित्व रु. २१४६ अर्ब ४३ करोड रहेको छ । फलस्वरूप २०८२ असार

मसान्तमा खुद वैदेशिक सम्पत्ति र दायित्वको स्थिति रु. ७८३ अर्ब २६ करोडले धनात्मक रहेको छ, जुन २०८१ असार मसान्तमा रु. ३०५ अर्ब ८४ करोडले धनात्मक रहेको थियो ।

सिप तथा प्रविधि हस्तान्तरण

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूसँग भएको आधुनिक ज्ञान, प्रविधि र व्यवस्थापन शैलीले स्थानीय जनशक्ति र उद्योगलाई सक्षम बनाउने काम गर्छ । यिनीहरूले उन्नत प्रविधि भित्र्याउँछन् । उत्पादन, सञ्चार, बैकिङ तथा सेवा क्षेत्रमा प्रयोग हुने नयाँ उपकरण र प्रणाली नेपालमा ल्याइन्छ, जसले स्थानीय उद्योगलाई आधुनिकीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । उदाहरणका रूपमा एनसेलले दूरसञ्चार क्षेत्रमा आधुनिक नेटवर्क प्रविधि भित्र्याई सेवा गुणस्तरमा सुधार गरेको छ । कर्मचारीहरूको सिप विकासमा यस्ता कम्पनीहरूको ठुलो योगदान हुन्छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले आफ्ना कर्मचारीलाई तालिम, कार्यशाला र अन्तर्राष्ट्रिय अवसर (exposure) प्रदान गर्छन्, जसबाट नेपाली जनशक्तिले नयाँ सिप र ज्ञान आर्जन गर्छन् । यसले आधुनिक व्यवस्थापन प्रणाली, योजना निर्माण, गुणस्तर नियन्त्रण र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने विधि भित्र्याउने हुँदा स्थानीय व्यवस्थापन तथा कार्यसंस्कृतिमा सुधार ल्याउनुका साथै स्थानीय कम्पनीहरूलाई पनि सकारात्मक प्रभाव पार्छ । स्थानीय उद्योगसँगको सहकार्यमार्फत प्रविधि फैलिन्छ । यिनीहरूले स्थानीय आपूर्तिकर्ता र साझेदारसँग काम गर्दा उनीहरूलाई पनि नयाँ प्रविधि र मापदण्ड अपनाउन प्रेरित गर्छन् । नयाँ प्रविधि र प्रतिस्पर्धाका कारण स्थानीय बजारमा अनुसन्धान र विकासको संस्कृति विस्तार भई नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन मिल्छ । यद्यपि, सबै प्रविधि पूर्ण रूपमा हस्तान्तरण नहुन पनि सक्छ । उच्चस्तरीय प्रविधि सीमित समूहमा मात्र केन्द्रित हुन सक्छ र कहिलेकाहीँ स्थानीय क्षमताको विकास अपेक्षाअनुसार नहुन पनि सक्छ । यसका लागि उपयुक्त नीति, शिक्षा तथा तालिमको समन्वय गर्न सकिएमा यिनीहरूले नेपालको सिप र प्रविधि विकासमा दीर्घकालीन सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छन् (UNCTAD, 2022) ।

उद्योग, उपभोक्ता र व्यवसाय

नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको उपस्थितिले उद्योग, उपभोक्ता तथा व्यावसायिक क्षेत्रलाई उल्लेखनीय रूपमा प्रभावित गरेको पाइन्छ । आधुनिक प्रविधि, दक्ष व्यवस्थापन र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको प्रयोगले औद्योगिक उत्पादनको गुणस्तर र मात्रा दुवैमा सुधार आएको देखिन्छ । उत्पादन प्रक्रियामा स्वचालन (automation), गुणस्तर नियन्त्रण तथा दक्षता वृद्धिजस्ता अभ्यासले स्थानीय उद्योगहरूलाई पनि प्रतिस्पर्धात्मक बन्न प्रेरित गरेका छन् । यिनीहरूको आगमनसँगै उपभोक्ताहरूको सोच र रोजाइमा ठुलो परिवर्तन आएको छ ।

गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवाप्रति आकर्षण बढेको छ, ब्रान्डप्रति विश्वास र सचेतना वृद्धि भएको छ र प्रतिस्पर्धाका कारण उपभोक्ताले राम्रो सेवा तथा उचित मूल्य पाउने अवसर विस्तार भएको छ । यसले समग्र बजारलाई थप प्रतिस्पर्धात्मक र उपभोक्ता केन्द्रित बनाएको पाइन्छ । व्यावसायिक अनुशासनका क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण सुधार देखिन्छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको कार्यसंस्कृति भित्र्याउनाले समयपालन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वमा सुधार ल्याएको छ । श्रम व्यवस्थापन, कर्मचारी अधिकारको सम्मान, व्यवस्थित लेखा प्रणाली, कर तिर्ने अभ्यास र नियमनको पालनाजस्ता पक्षहरूमा कडाइ भएको पाइन्छ, जसले नेपाली व्यवसायलाई व्यावसायिक रूपमा सक्षम बन्न प्रेरित गरेको छ (Asian Development Bank, 2025) ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको क्षेत्रगत प्रभावलाई हेर्दा विशेषगरी ऊर्जा, दूरसञ्चार (टेलिकम) र FMCG क्षेत्रमा स्पष्ट देखिन्छ । ऊर्जा क्षेत्रमा निजी तथा वैदेशिक लगानीको सहभागिताले आर्थिक वर्ष २०७९/०८० सम्म कुल विद्युत उत्पादन क्षमता करिब २,६०० मेगावाटभन्दा बढी पुर्‍याउन योगदान दिएको छ (नेपाल विद्युत प्राधिकरण, २०८०) । कुल स्वीकृत FDI को करिब ४०% भन्दा बढी हिस्सा ऊर्जा क्षेत्रमा केन्द्रित रहेकोले नेपालमा वैदेशिक लगानीको संरचना ऊर्जा-केन्द्रित रहेको स्पष्ट हुन्छ । दूरसञ्चार क्षेत्रमा एनसेलको प्रवेशले प्रतिस्पर्धा र डिजिटल पहुँच विस्तारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ, जसअनुसार २०८० सम्म मोबाइल पहुँच दर ९४०% भन्दा बढी पुगेको छ (Nepal Telecommunications Authority, 2023) । FMCG क्षेत्रमा Unilever र Coca-Cola जस्ता कम्पनीहरूले उत्पादन, distribution सञ्जाल र उपभोक्ता बजार विस्तारमा उल्लेखनीय प्रभाव पारेका छन्, जहाँ विदेशी लगानीले औसत वार्षिक रु. १५-२० अर्ब FDI प्रवाहमा योगदान दिएको देखिन्छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०) । प्रविधि तथा उत्पादकत्वका दृष्टिले, वैदेशिक लगानी प्राप्त उद्योगहरूमा स्थानीय उद्योगको तुलनामा करिब २०-३०% बढी उत्पादकत्व देखिएको छ (World Bank, 2020) ।

सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रभाव

नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको सामाजिक र सांस्कृतिक प्रभाव मिश्रित तर गहिरो देखिन्छ । एकातिर बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपाली समाजमा रोजगारी सिर्जना, शिक्षा तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा कर्पोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व (CSR) कार्यक्रममार्फत सकारात्मक योगदान पुर्‍याएका छन्, जसले समुदायमा सामाजिक विकास र जीवनस्तर उकास्न सहयोग पुर्‍याएको छ । उनीहरूले आधुनिक व्यवस्थापन शैली, कार्यसंस्कृति र उपभोक्ता अधिकारबारे सचेतना बढाइरहेका छन् (Research Gate, 2016) । अर्कोतर्फ, उनीहरूले भित्र्याएको ग्लोबल ब्रान्ड, पश्चिमी जीवनशैली र उपभोग संस्कृतिले परम्परागत नेपाली मूल्य मान्यता, खानपान र सामुदायिक अभ्यासलाई कमजोर बनाएको पनि देखिन्छ । उदाहरणका लागि युवा पुस्तामा फास्टफुड

संस्कृतिको विस्तारले दाल-भात-रोटीजस्ता पारम्परिक खाना खाने संस्कृतिमा असर पारेको छ । आधुनिक फेसन, मिडिया, सामाजिक सञ्जाल र विभिन्न प्रविधिहरूको प्रयोगले युवा पुस्तामा बाह्य सांस्कृतिक मोहलाई जन्माएको छ ।

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको CSR सम्बन्धी रणनीतिहरू सफल बनाउन स्थानीय संस्कृति र सामाजिक संवेदनशीलता बुझ्नु अपरिहार्य मानिन्छ, जुन नेपालमा CSR सम्बन्धी अध्ययनहरूले पनि पुष्टि गरेका छन् (OJED, 2023) । बहुराष्ट्रिय कम्पनीले सामाजिक क्षेत्रमा विकास र अवसर दुवै भित्र्याए तापनि उनीहरूको सांस्कृतिक प्रभावले स्थानीय परम्परा र पहिचानलाई अवश्य पनि चुनौती दिएको देखिन्छ । अर्थतन्त्रको केन्द्रमा राखिएका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालमा सामाजिक र सांस्कृतिक आयाममा प्रभाव पुऱ्याउँदै आएका छन् । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूका कारण सामाजिक असमानता, सांस्कृतिक दबाव र परम्परागत संरचनामा परिवर्तन भएको देख्न सकिन्छ । विद्यमान नीति र कार्यक्रमहरूले यिनीहरूको सकारात्मक प्रभावलाई बढाउने र नकारात्मक असरलाई न्यूनीकरण गर्दै जाने सामाजिक तथा सांस्कृतिक उपायहरू अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि तीनवटै तहका सरकारहरू र सम्बद्ध पक्ष एकजुट भएर लाग्नु नै श्रेयस्कर देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध

नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (FDI) मार्फत भित्रिएका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोड्ने सेतुका रूपमा काम गरेका छन् । विशेषतः हाइड्रोपावर, दूरसञ्चार, निर्माण, बैंकिङ र उपभोग्य वस्तु उत्पादन... वितरणका क्षेत्रमा विदेशी कम्पनीहरूको लगानीले नेपाल-चीन, नेपाल-भारत तथा अन्य पश्चिमी मुलुकहरूसँगको आर्थिक-कूटनीतिक सम्बन्धलाई मजबुत पारेको छ (The Annapurna Express, 2024) । चिनियाँ कम्पनीहरूले ऊर्जा र पूर्वाधारका क्षेत्रमा गरेको लगानीले नेपाल र चीनबिचको सम्बन्धलाई रणनीतिक आयाममा सकारात्मक सहयोग पुऱ्याएको छ भने भारतीय कम्पनीहरूको उपस्थितिले नेपाल र भारतबिचको परम्परागत आर्थिक सम्बन्धलाई अझ सशक्त बनाएको छ । Unilever Nepal र Dabur Nepal जस्ता बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपाललाई दक्षिण एसियाली बजार सञ्जालसँग जोड्न मद्दत गरेको देखिन्छ ।

यस्ता कम्पनीहरूको उपस्थितिले नेपालको आर्थिक अवस्थालाई सक्रिय बनाउन र आर्थिक क्षेत्रको विकास गर्नमा प्रेरित गरेको छ । नेपाल सरकारले वैदेशिक लगानीमैत्री नीति, विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) र सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) को प्रवर्द्धनमार्फत बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई आकर्षित गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्धलाई सहकार्यतर्फ मोड्ने प्रयास गरिराखेको छ । केही ठुला शक्ति राष्ट्रका कम्पनीहरूको प्रभावले कहिलेकाहीँ नेपाललाई नीतिगत दबाव वा आर्थिक निर्भरतातर्फ धकेल्ने चुनौती पनि उत्तिकै रहेको छ । यसरी बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू नेपालका लागि केवल आर्थिक स्रोत मात्र नभई आर्थिक कूटनीतिक

सम्पर्कका प्रमुख माध्यम बनेका छन् । उनीहरूले नेपाललाई क्षेत्रीय तथा वैश्विक शक्ति सन्तुलनमा सहभागी गराउने, अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य बढाउने र दीर्घकालीन आर्थिक-कूटनीतिक सम्बन्ध निर्माण गर्ने अवसर दिएका छन् । नेपालको अर्थतन्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका पक्षमा हेर्दा वैदेशिक लगानीको प्रवाह, ठुला परियोजना सञ्चालनमा सहयोग, व्यापारिक क्षेत्रको विस्तार तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिष्ठा बढेको पाइन्छ भने आर्थिक-कूटनीतिक दबाव, आन्तरिक नीति र स्वायत्ततामा सम्भावित असर पनि परेको देखिन्छ । त्यसैले हाम्रा नीति निर्माणमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको प्रभावलाई सन्तुलित रूपमा व्यवस्थापन गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ ।

अवसर र चुनौतीहरू

विकासशील अर्थतन्त्र, सानो बजार र भौगोलिक अवस्थाका कारण नेपाल एकातिर सम्भावनायुक्त बजार हो भने अर्कोतिर यहाँ केही संरचनात्मक अवरोधहरू पनि रहेका छन् । यहाँ बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूका लागि बजार विस्तारको सम्भावना ठुलो देखिन्छ; जनसङ्ख्या वृद्धि, सहरीकरण र मध्यम वर्गको विस्तारसँगै उपभोग गर्ने संस्कृति निरन्तर बढ्दै गएको छ । सस्तो र सहज रूपमा उपलब्ध श्रमशक्तिले उत्पादन लागत घटाउन सहयोग पुऱ्याउने भएकाले यो पनि महत्त्वपूर्ण आकर्षण हो । नेपालका प्राकृतिक स्रोत तथा पर्यटन क्षेत्र, विशेषगरी जलविद्युत्, कृषि र जडीबुटी विदेशी लगानीका लागि अत्यन्त सम्भावनायुक्त रहेका छन् । यसका साथै सरकारको लगानीमैत्री नीति क्रमशः विस्तार हुँदै गएको छ र वैदेशिक लगानी प्रोत्साहन गर्ने कानुनी सुधारहरूले विदेशी कम्पनीहरूलाई नेपालमा प्रवेश गर्न अझ सहज बनाइरहेका छन् । भारत र चीनजस्ता ठुला बजारको बिचमा रहेको भौगोलिक अवस्थाले नेपाललाई क्षेत्रीय रूपमा रणनीतिक महत्त्व प्रदान गरेको छ ।

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू सञ्चालनमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिन्छन् । नीतिगत अस्थिरता र जटिल प्रक्रियाका कारण कानुनी व्यवस्था बारम्बार परिवर्तन हुने, अनुमति प्रक्रिया ढिलो हुने तथा प्रशासनिक झन्झट बढ्ने हुँदा लगानीकर्ताहरू निरुत्साहित हुन सक्छन् । यातायात, ऊर्जा र सञ्चारजस्ता आधारभूत पूर्वाधारहरू अझै पूर्ण रूपमा विकसित नभएकाले सञ्चालन लागत वृद्धि हुने समस्या पनि रहन्छ । सानो आन्तरिक बजार, सीमित जनसङ्ख्या र कम ऋयशक्तिका कारण ठुलो स्तरमा उत्पादन र बिक्री गर्न कठिनाई उत्पन्न हुन्छ । यससँगै राजनीतिक अस्थिरता, हडताल, आन्दोलन तथा श्रमसम्बन्धी विवादहरूले उद्योग सञ्चालनमा अवरोध पुऱ्याउन सक्छन् । नाफा विदेश लैजाने र विनिमय दरसँग सम्बन्धित जटिलताले विदेशी मुद्रा व्यवस्थापनमा समस्या सिर्जना गर्न सक्छ, जसले समग्र लगानी वातावरणमा चुनौती थप्न सक्छ (ADB, 2025) ।

आर्थिक नीति र रणनीतिमा सुधार

सर्वप्रथम, वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी (FDI) को वातावरण सुधार गर्नु अपरिहार्य छ । राजनीतिक स्थायित्व, सरल प्रशासनिक प्रक्रिया, स्पष्ट लगानी कानून र दीर्घकालीन नीतिगत निरन्तरताले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई आकर्षित गर्ने वातावरण सिर्जना गर्छ । दोस्रो, विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZs) लाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्दै कर प्रोत्साहन, भौतिक पूर्वाधार र सहज व्यापारिक पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्छ, जसले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको लगानीलाई व्यवस्थित बनाउन मद्दत पुऱ्याउँछ । तेस्रो, मानव पूँजी विकास र सिप अभिवृद्धिमा जोड दिनुपर्छ ताकि बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूबाट सिर्जित रोजगारी स्थानीय श्रमशक्तिले उपयोग गर्न सकोस् (Neupane, 2021) । चौथो, सामाजिक र सांस्कृतिक प्रभावलाई सन्तुलन गर्ने रणनीति आवश्यक छ, जसमा सामाजिक उत्तरदायित्वका गतिविधिहरूलाई शिक्षा, health, वातावरणीय संरक्षण र स्थानीय संस्कृति तथा पहिचानको जगेर्ना र संरक्षणसँग जोडेर कार्यान्वयनमा लैजान प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ ।

हाम्रा विद्यमान नीति र रणनीतिहरू सुधार गर्नका लागि प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा यिनीहरूले प्रभाव जमाइरहेका पाइन्छन् । अन्ततः नेपालले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको उपस्थितिमार्फत आर्थिक अवस्थालाई सुदृढ गर्नुपर्छ, जसले लगानीकर्तासँग दीर्घकालीन साझेदारी निर्माण गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्धलाई परस्पर हितमा आधारित बनाउन सक्छ । यसरी बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको समग्र प्रभावलाई अवसरका रूपमा रूपान्तरण गर्न नेपालले FDI मैत्री नीतिगत वातावरण, पूर्वाधार सुदृढीकरण, मानव पूँजी विकास, सांस्कृतिक संवेदनशील CSR र आर्थिक कूटनीतिलाई रणनीतिक प्राथमिकतामा राख्दै सहज तरिकाले कार्यान्वयन गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु आजको आवश्यकता देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले देशको अर्थतन्त्र, रोजगारी, आर्थिक गतिविधिहरू र आर्थिक सम्बन्धमा स्पष्ट भूमिका खेल्दै आएका छन् । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले आधुनिक विश्वव्यापी अर्थतन्त्रको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण संस्थागत नवप्रवर्तन विचारहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् । Stephen Hymer, Raymond Vernon, John Dunning जस्ता अग्रणी विद्वानहरूले स्थापना गरेका सैद्धान्तिक आधारहरू तथा Apple जस्ता केन्द्रीकृत विश्वव्यापी निगमहरूदेखि Nestle जस्ता जटिल ट्रान्सनेसनल उद्यमहरूसम्मका समकालीन रूपहरूले बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्धलाई मौलिक रूपमा पुनर्आकार दिएका छन् । नेपालको सन्दर्भमा ३२० वटा दर्ता विदेशी कम्पनीहरूको उपस्थितिले देशको आर्थिक विकास, रोजगारी सिर्जना र प्रविधि हस्तान्तरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको देखिन्छ । यहाँ भारतीय कम्पनीहरूको प्रभुत्व ६५ प्रतिशत र FMCG क्षेत्रमा तिनीहरूको बाहुल्यताले नेपाल-भारत आर्थिक सम्बन्धको गहिराइलाई दर्शाउँछ । यद्यपि, यी

सङ्गठनहरूले परम्परागत राज्य शक्तिलाई पूरक र कहिलेकाहीँ प्रतिस्पर्धा गर्ने गैर-राज्य कर्ताका रूपमा आफ्ना विशुद्ध आर्थिक भूमिकाहरू निर्वाह गरेका छन् ।

राष्ट्र-राज्यहरूको GDP भन्दा बढी राजस्व भएका आजका सबैभन्दा ठुला बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको मापन र प्रभावले समकालीन विश्वव्यापीकरण बुझ्न सहजै सकिन्छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू सम्बन्धी सिद्धान्त र अभ्यासको निरन्तर विकासले हामीलाई धेरै खालका सुझावहरू प्रदान गरेको पाइन्छ । यसको कार्यान्वयनले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता पनि वृद्धि गर्दै जान्छ । यी सङ्गठनहरू विश्वव्यापी आर्थिक एकीकरण, प्राविधिक प्रगति र राजनीतिक परिवर्तनले अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीलाई कसरी आकार दिन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नका लागि अध्ययनका महत्त्वपूर्ण विषयहरू बनिरहनेछन् । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई केवल नाफा लैजाने दृष्टिले मात्र नहेरी, उनीहरूले ल्याउने प्रविधि, व्यवस्थापन प्रणाली र औद्योगिक अनुशासनलाई पनि अवसरका रूपमा लिन सक्नुपर्छ । यस प्रकारका साझेदारीलाई सिप, पूर्वाधार र उचित नीतिसँग जोड्न सकियो भने नेपालले क्रमशः बलियो आर्थिक समृद्धि हासिल गर्दै उपभोगमुखी अर्थतन्त्रबाट उत्पादनमुखीतर्फ रूपान्तरण हुन सक्ने देखिन्छ । यिनै आर्थिक क्षेत्रका विभिन्न पक्षहरूमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई नियमन तथा स्थानीयकरण गर्दै गएको खण्डमा हाम्रो अर्थतन्त्र समृद्ध भई अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध अझ मजबुत बन्दै जान्छ । यसरी आर्थिक अवस्थाको माध्यमबाट बाह्य सम्बन्धमा आउने सुधारले देशको वास्तविक पहिचान विश्वसामु फैलिँदै जान्छ ।

सन्दर्भसामग्री

Asian Development Bank. (2025). Asian development outlook 2025: Nepal.

Central Bureau of Statistics. (2022). Labour Force Survey.

Department of Industry Nepal. (2023). Foreign Direct Investment Statistics Report. उद्योग विभाग ।

Digital Consulting Ventures. (2023). Emerging sectors in Nepal where foreign companies are thriving.

Farsight Nepal. (2024). Measuring private sector contribution to the country's economy.

<https://www.nrb.org.np/category/annual-reports/?department=red>

<https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2025/09/FDI-Report-2081.pdf>

ImNepal. (2023). Corporate Social Responsibility in Nepal.

International Monetary Fund. (2021). Nepal: Staff Report.

Khatiwada, Y. K. (2021). Foreign direct investment in Nepal: Status and way forward. Economic Journal of Development Issues, 23(1), 1–15.

Ministry of Finance Nepal. (2023). Economic Survey 2022/23. अर्थ मन्त्रालय।